

894.362.09
H.65

ЮБИЛЕЙНЫЙ КОМИТЕТ НИЗАМИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
СОЮЗ СОВЕТСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ
АЗЕРБАЙДЖАНА

НИЗАМИ

Сборник четвертый

АЗЕРНЕШР
Баку — 1947

АЗӘРБАЙЧАН ССР НАЗИРЛӘР
СОВЕТИ ЯНЫНДА НИЗАМИ ЮБИЛЕЙ
КОМИТЕТИ
АЗӘРБАЙЧАН СОВЕТ ЯЗЫЧЫЛАРЫ
ИТТИФАГЫ

НИЗАМИ

Дөрдүнчү китаб

М. Ф. Ахундов атына
Азәрбайҹан Госпударлык
Дөвләт Китабханасы

АЗӘРНӘШР
Баку — 1947

Низами Кәнчәви ярадычылығында Азәrbайҹан халг мәрасимләri

Бу күн дүнияда элә бир мәдәни халг таптылмаз ки, бөйүк Низаминин өлмәз әсәрләри илә таныш олмасын. 800 иллән бир заман Низами романларының тәравәтинин, рәнкарәнк бояларыны солдура билмәди. Эсримизин адамлары бу әсәрләри севә·севә охуюр, ондан һәэз алырлар.

Азәrbайҹан халгы өз бөйүк шаиринин әсәрләrinini хүсуси бир мәнәббәтла охуюр вә өйрәнir. Чунки бу әсәрләrdә өз догма юрдунун зәнкүн вә шаиран тәбиәтини, халгының тәрәggipәrвәr арзуларыны көрүр, тарихин кечмиш сәhiфәләrinini өйрәnir.

А. С. Пушкин өз әсәрләри илә russ һәяtyнын энциклопедиясыны яратдыры кими, Л. Н. Толстой russ мәишиятинниң бәдни лөvәzләrinini вердий кими, бөйүк Низами јә гәдим Azәrbayҹan халг мәишиятинин элә бәдни tәsвирләrinini яратмышдыры ки, онлар данма әдәbiyät hәzinе-sinini гыйматыл инчиләrinini тәşkил әдәcәklәr.

Низаминин әсәрләrinindә, демәк олар ки, гәdим dөvрдә mә'lum olan бүтүн өлкәlәr vә халглар iштирак әdir-lär. Һадисәләr Юнаныстандан тутуб Tibet daғlaryna, Һиндистана, Миср, Шimal gүtбүnә һәdәr дүньянын hәbir тәrәfininde bаш verir. Lakin Nizami hәznikni by erlәrinia tәsвирinде. Hәtta пейғәmberin me'rachi илә әlagәdar olan islamı effsanalәrdәn dә danышanda, onun nәzәrlәrinini dogma Azәrbayҹanyn kөzәl tәbiәti chelb әdir. Romanlaryndaki sүjет xәtti һадисәlәri чүrbәchүr өлкәlәre kөchүrүr, lakin tәsвир olunan tәbiәt, бағлар, бағчалар, туралчы, кәklikli, aхar чешмәli чәmәnlәr dәyiшиш майir.

Бөйүк шаир өз дастанларында dogma wәtәni Azәrbayҹanyn kөzәl tәbiәtini, өз халgынын adәt vә en'әnäsinin, һәyät vә mәiшиyatini, mәrasim vә aйinlәrinin bәdни lөv-hәlәrinini яратмыshdyr.

:2

Низами ярадычылығында tәsвир әdiләn bir чох mәi-шәt mәsәlәlәrinin, mәrasimlәrin иди dә Azәrbayҹan халгы наириسىндә яшамагда oldugu vә nabela buylaryna әn gәdim Azәrbayҹan naфылларыnda vә daстanlarynda eks әdiлmiш oldugu буны aйdan kestәriр.

Той мәrasimni. Халг arасында әn чох яйыlmыш mәrasimlәrdәn biri toy mәrasimnidir. Bашga халglarda oldugu kimi Azәrbayҹanда da feodal mәiñşet tәrzى sharaatinde xalg kүtlәlәri iчeriñinde evlәnmәyä vә toy чох замan bir tәsәrrufat nadisesi kimi jaňashylmasdyry. Чunki, adәtten kәlini gайnananı ev iшlәri zәhmetindәn gurtardыры kimi, chel iшlәrinde da: ekindә, alazda, biçindә vә bашga tәsәrrufat iшlәrinde iшtirik edәrek, bir tәrәfdәn өз kәliши ilә, ikiñin tәrәfdәn da doqacha-fy uшaglar, xүsusen oflan ushaғy ilә, aillәnin sايcha artmasyna vә onun tәsәrrufat gүvәsinin meñkemlәnmәsinе kөmәk әdirid.

Oflan үчүn гыз bәiñmәk tәsәrrufat bашchylyaryny, йәñi oflanыn ata-anasyny, өñdәsinе buraхыlyry. Oflan, bir tайda olaраг, ata-anasynyн tә'йин этдий vaхtda onlaryn bәiñendii gyzla evlәnmәli idi. Aillәnin tәsәrrufat bачарыны artyran, onun riphañ halyнын яхшылашмасына kөmәk әdәn vә nәslini давамыны tә'min әdәn toy mәrasimni da чох bөйүк bir tәntәnә ilә keçiri-ller, она узун мүddәt xүsusi назырlyk kөrүlүp vә bөйүк xәrçäpär gojolurdy. Buna kәrәdir ki, tәsәrrufat iшlini яхши bilen kәlinin эри tез oldukda, onu evlәn buraх-maiyb oflanыn гардашлarynyн biрinе verәrdilәr. Һәтта кичик гардашыны яши чох az оlsa belә, illәrlә kәlini kөzләmәyä razы salardylar. Gәdimdәn bәri давам әdiб kәlәn by adәtlär 1920-chi ilә gәder Azәrbayҹan kәndlарыndә яшамагда idi. Onun bә'zi galыglaryna bu kүn belә rast kәlmәk мүмкүndür.

Evләnmәk vә toy mәrasimni bүtүn халglarda bir шәnlük һадисеси olsa da, bu mәrasimni hәr халgda eзүn кө-рә bir xүsusiyetи varlyr. Azәrbayҹan халgыныla evlәnmәk mәrasimminin esasen гыз bәiñmәk, элчилик, niшan, toy, kәrdәk, uзә cыхmag kimi сәfheләri vardyr.

Bu һадисәlәrin hәr birisini eзү-езлүyүndә muýäjىn bir maraom tәşkili әdir, buylaryn hәr birinin xүsusen tәffәrрuyatu vardyr. Bүtүn bu gайдаларын чанлы шаһidi

олан Низами өз ярадычылығында онларын бәдии тәсвирләркүн вермишdir.

Тәсәррүфат әһәмиййәтинә көрә даһа гәдим кекләри олан гыз бәйәнмәк вә элчилик адәти исламиййәтин Азәrbайҹан халгы бойнуна бағланмасындан соңра, руһаниләрин мадди мәнафениә вә исламиййәтин «һичаб» ганунуна мұвағиғт олдуғу үчүн орта есрләрдә даһа да мәһкәмәләнмишdir. Бу адәтләр ингилаба тәдәр Азәrbайҹан кәндләrinde вә шәһәрләrinde давам эдири. Бәстәкар Узейр Һачыбайовун «Аршын мад алан» опереттасында, хүсусан Әскәrin халасынын симасында бу адәт чох парлаг бир сураттә вернилмишdir. Бу гайдая көрә оғлан эвиндән ики-үч әтибарлы гадын сораглаштыглары гызын аялесина ке-дири, гоһум олачаглары ени айләнин өв вә тәсәррүфат шә-рәптины, хүсусен гызын тәсәррүфат бачарығыны, һәрәкәтләrin, ишини билавасит мушаһидә эдириләр. Эвде «етишмиш» гызы олан айләләр үчүн бу чүр чағрылма-мыши гонагларын кәлмәси фөвгәл'адә бир нағиса дейнләди. Эв йийәси бела гонаглары адәтә көрә яхшы гарышыламалы, онлара йүнкүлварын сүфра ачмалы, гызы вә тәсәр-рүфат ишләrinini яхшы мушаһидә этмәк үчүн лазыны им-кан яратмалы иди. «Гыз ағачы-гоз ағачы, һәр бир даш атар» мәсәли гыз эвине арды кәсилемәден кәлән гыз бәйән-нәнләrin, элчиләrin һәмmin бу кәлишини ифадә эдири.

Халг арасында сон заманлара тәдәр яшамагда олан бу мәрасимин тарихи кекләри чох гәдимдир. Бу нағисә-йе бىз «Дәдә Горгуд» бойларындан «Байбуранын оғлу Бамсы Бейрәк», «Ганлы гоча оғлу Гантуралы» бойларында биткин бир шәкилдә раст кәлирик.

Той мәрасимин илк сәфәси гыз бәйәнмәк, эн гәдим Азәrbayҹan нағылларындан вә дастанларындан башла-яраг сон заманлара мәхсүс нағылларадәк һәмmin юхарыдаки шәкилдә мүһафизә олунмушdur. Гыз бәйәнмәк мәрасими Низами ярадычылығында да һәмmin юхарыда көстәрилән шәкилдә тәсвир олунмушdur. «Лейли вә Мәч-нун»да Мәчнунун атасы үмидсиз бир налда Лейлинин атасынын эвиндән гайытдыгдан соңра оғлunu гүссәдән гүртартмаг үчүн она нәсиһәт әдәрәк дейири:

О рүһ овчусундан даһа да хумар,
Бурда рүһ бәсләйән көзәлимиз вар.

Бах, ягут додаглы, иначи бухаглы,
Рүһ этр сачан лалә янаглы.
Көзәлләр айдан да чох ишыглыдыр,
Онлар илк баһардан ярашыглыдыр.
Гаршында йүз таныш ола-ола сән,
Нәдән яд гызына көнүл вериран.
Кәл бу көзәлләрә, чаннлара бах
Сәнин учун назәндә бир гыз алаг.

«Лейли вә Мәчнун»ун башга ерләrinde, атасынын Мәчнунуна насиһәти парчаларында, «Хосров вә Ширин»да Шапурун Ширин нағында сөйләдийиң һекайәдә дә гыз бәйәнмәк мәрасиминин тәсвирина раст кәлирик. Юхари-да «Лейли вә Мәчнун»дан кәтирилан кичик парчадан, яхшы диггәт эдилә көрмәк мүмкүндүр ки, Мәчнунун атасынын тақлифи илә Ганлы гочаынын тақлифи арасында неч бир фәргт йохдур. Бунларын һәр икисиндин той мәрасиминин илк сәфәси, йә'ни эн гәдим дөвләрдән башлаяраг индийәдәк давам өзөн гыз бәйәнмәк мәрасими эйни шәкилдә эксп әдилмишdir. һәр икى атасын дили илә онларын өз оғланлары үчүн гыз бәйәнмәк вәзиғеси ифадә олунмушdur.

Низами ярадычылығында элчилийә кетмәк даһа пар-лаг бир шәкилдә вернилмишdir. Бу эл адәти «Дәдә Гор-гуд» дастанында нечә тәсвир әдилмишсә эсасан эйни гай-да илә дә сон заманлара тәдәр халг ичәрсисинде ичра әдилir. Элчилийә һөрмәтли, сөзү кечэн кишиләр кедор, гызын атасынын яхуд айладәки эн һөрмәтли адамын разылығыны алдыгдан соңра той тәдарукұна башланар. Бу мәсәлә «Дәдә Горгуд» дастанында «Байбуранын оғлу Бамсы Бейрәк» боюнда белә тәсвир әдилir; Бейрәин истәдий гызын гардаши дәли Гочар элчилийә кәләнлә-рин һамысыны өлдүрдүй үчүн онун янына эн һөрмәтли адам көндәрмәк үчүн мәсләһәт мәчлиси дүзәлir, ағыр го-нағлыг әдилir. «Бу гызы истәмәк ким вара билир?» этра-ғында чохлу данышыгдан мәсләһәт қөрүрләр ки, Дәдә Горгуд варсын. Чунки Дәдә Горгуд элин эн һөрмәтли адамыдыр. Дәдә Горгуд мүэййән тәдарүк вә мәрасимле дәли Гочарын эвине көлир вә қәлишинин сәбәбини белә анылады:

«Гаршы ятан гара дағыны ашмага кәлмишем,
Ахынтылы көркүл суюну кечмәй қалмишем;

Кен этэйинэ, голтуғуна гысылмаға кәлмишәм;
Танрынын буйруғы илә, пейғәмбәрін ғовул илә
Айдан ары, күндән көркүл гыз гардашын Башы
Чичәй

Бамсы Бейрәйә дилмәйә кәлмишәм».

Элчиләрин сон заманлара гәдәр ишләтдий «аллаһын буйруғу, пейғәмбәрн шәриәти илә» ифадәси һәмин юхарыда Дәдә Горгудун ифадәсінин бир аз дәйишилмиш шәклиндән башга бир шей дейилдир.

Низаминин ярадычылығында һәмин бу элчи көндәрмәк адәти бир нечә ердә тәсвир әдилмишdir. Бунларын ән парлағы Мәчинунун атасының «Лейлика» әлчилік кетмәсідір. Бу нағисә «Лейли вә Мәчинун»да белә тәсвир олуңур:

Бүтүн ағсаггальлар данышды бир-бир,
Бу олду мәсләһәт, бу олду тәдбири:
О, көзәл тайфанын инчисини биз
«Бизим бу көвнәрә тай этмәлийиз».
Бу олду тайфанын вердийи гәрар,
Сәфәр палтaryнда йола чыхынлар.
Разылыг әлийлә касиисин кәбин,
Бәлкә бу диванә о ая етсін.
Элә ки, сәсләнди бу шадлыг зәнки,
Ачылды күл кими атасын рәнки.
Ата динләдикча бу мәсләнти,
Дағылды ғолбىндән ғәми, мәһнәти.
Бейүк бир дәстәйле галхыбы о заман
Сәфәр тәдаруқу көрдү һәр яндан.
Тамам назырлашыб, дүзәлишдиләр,
Бейүк бир чәлалла йола душдуләр.
Чатды Лейликилә кедән элчиләр,
Бейүкдән кичийә етди бу хәбер.
Нәр элин, обанын өз адәти вар,
Гонаг кәлир дейә, йола чыхдылар.
Нәрмәт аяғында дурдулар мәһнәм,
Бүтүн һәдийәләр верилди о дәм.
Бахыб башчысына амириләрін,
Дедиләр: «Кәлмәкдән нәдир мәгсәдин.
Даныш истәйинин, назырыг биз дә
Чан-башла даянаг һәрмәттиниздә!»

Султан Сәнчәр вә гары
Бухара, 1545.

Деди ки:—«Мэгсэдим—гоһум олмагдыр
Ики кэнч көзүнэ ишыг салмагдыр.
Гызын атасына үз дөндөрөрэл,
Гой бирлэшсн,—деди,—бу ики үрэк.
Бил ки, мэхббетлэ, кэбинлэ сэндэн
Гызыны оглума истайирэм мэн»¹.

Бу парчаны акырында Лейлиниң атасының элчиләре
рэдд чаваб вермәси тәсвири олунур.

Бурада нәинки тәсвири олунан адэт, мәрасим, һәтта
айры-айры сурэтләрин дили вә ифадә тәрзи Низамидән
даһа эввәл Азәrbайҹан халынын мәшиштәндә көк
салмыш вә бу күн гәдәр давам этмәкәдир. Ибн
Саламын Лейли учүн элчилий կәлмәсендә Хосровын
Шәкәрә, Искәндәрин Рөвшәнайә элчи кондәрмасинда дә
бу мәрасим эйни шәкилдә тәсвири эдилмишdir. Даранын
өлүмүндән соңра Искәндәр өз «ширин дили вәзириңи»
Даранын сарайына элчилий қөндәрир. Онун арзусу
эсәрдә элчинин дили илә белә ифадә олунур:

Шөвкәтли падشاһын истәйи будур,
Исмәт пәрдәсиндә парлаян о нур,
Олсун бу падшаһыныш үлкәри,
Тачынын рөвшәнәк олсун көвнәри².

Той мәрасиминдә элчилик мүсбәт иәтичәләндикдән
соңра гыза нишан қөндәрилir. Нишан никаныдан эввәл
оғлан эvinин гыз учун үзүк, күзкү вә башга йүнкүл һә-
диййәләр қөндәрмәси шәклиндә ичра олунур. Бурада
башлыча рол ойнайшай нишан үзүйүдүр ки, гызын бар-
мағына тахылыр вә белә гызлара да адахланыш, ни-
шанланыш дейилir. Үзүйүн янынча қөндәрилән һәдий-
йәләр оғланын мадди имканиндан асылы олур: адәтән
өл арастында бир үзүк, бир күзкү, бир өрпәк, бир аз да
ширни қөндәрмәклә кифайәтләнirләр. Чох заман нағыл-
ларда бу нишан үзүйү гәһрәманлар тәрәфиндән гыза
билавасита верилir. Гызын бармағында башга оғланын
нишаны варкән онун эра кетмәси, адати кобуд бир сурэт-
дә позмагдыр. «Дәдә горгүл» дастанында «Байбура оғлу
Бамсы Бейрәк» боюнда Бейрәк Бану Чичәйә галиб кәл-
дикдән соңра, бир үзүк верәрәк дейир:

¹ Низами. „Лейли вә Мәчкун“, сәhчәфә 66.

² Низами. „Искәндәрнамә“, сәh. 170.

«Ортамызда бу нишан олсун, хан гызы, деди».

Бейрәйин башына көлән мачәралар оғланла гызы он алты ил бир-бүріндән айырыр. Бейрәкдән үмидиниң кәсмиш гыз ени әрә кедир. Бейрәк той кечәси кәлиб чы-хыр. О, өзүнү гыза танытмаг үчүн гызы охудуғу маһын-лар ичәрисинде.

«Гыз, сән әрә варыраса,

Алтун үзүк мәнимдир, вер мәнә!»—

дәйир. Бунун чавабында Бану Чичәк:

«Севишийим Бамсы Бейрәк сән дейилсән,

**Алтун үзүк сәнин дейил. Алтун үзүкдә чох нишан
вардыр.**

**Алтун үзүйү истәрсән, нишаның сейлә!»—дәйир
вә сайрә..**

Беләликлә, үзүйүн Азәrbайҹан халгы ичәрисинде гә-
димән бәри ики кәнчин әвләнмәснинде эсас нишан ол-
дуғуны «Дәдә Горгуд» дастаны бизэ көстәрир.

Юхарыда сейләндий кими эл арасында сон заман-
лара гәдәр ичра әдилән бу мәрасимни Низами әсәрлә-
ринде дәфәләрә раст калмок болур. «Хосров ва Шириң»-
дә Хосровун тапшырығы илә Шапур Хосровун шәкли-
ни Шириң көстәрәк сөһрәп бир дил илә онун се-
йилмәснин наил олур ва соңра Шириңни Мәданиә кет-
мәйе тәһрик әдир; Хосровдан кәтирдий үзүйү исе ни-
шан олараг Шириңни бармағына тахыр.

«Едди кәэл»дә рус гызы Бәһрам үчүн сейләндий
нағылда гыз илә оғлан арасында чәрәян әдән рәмзли
суал-чаваб верилир:

**«Бу дәфә көтүрүб о пәри чамал,
Бир үзүк йоллайыб, эйләди суал.
Оғлан алан кими баҳыб йохлады,
Тахды бармағына әзиз сахлады».**

Бир аз соңра гыз бу рәмзи атасына белә изән әдир:

**«Бир үзүк йоллайыб дедим бәйәнсән,
Мәним хошладығым әр әлә сәнсән!»**

Бу парчада нишан үчүн мәйз үзүк көтүрүлмәсі тә-
садүfi дейилдир. Бу һадисе ерли адәтләрле бағлы бир
шәкіндә верилмишdir. Шириң үзүйү бармағына кечир-
дикдә өзүнү артыг адахланмыш несаб әдир вә башына
кәлән бутун фәлакәтләре дәзүр. Хосровун узун сүрән
айрылығына, онун Мәріәм вә Шәкарлә әвләнмәснә,
Мәданиә сарайындаки бутун әзаб вә әзийәтләре дәзүр,
лакин нишандан үз чевирмир. Азәrbайҹан халгы адә-
тина көрә бармағында нишан үзүйү олан гызын башса-
ның конул бермәсін бейүк гәбаһәт сыйлыры. Енә Бам-
сы Бейрәйин боюнда Бейрәк Бану Чичәк бу сабәбден:

«Эйиблиҹә хан гызы

Әрә вармаг эйб олур»

—дәйир. Чүнки о Бейрәк кедәли адәти позараг әрә вар-
малы олмушшур.

Той шәнглиниң өзү дә бейүк шаирин ярадычылы-
той әдеб ону кәлин кәтирмәсі, Ибн Салам илә
Лейлиниң тою, Искәндәрлә Рөвшәнәйин тою вә Рөвш-
әнәйин кәлин кәтирилмәсі һадисәләринде дә Азәrbai-
ҹан халгының адәтләре парлаг бир сурәтдә экс-
адилмишdir. Азәrbayҹan халгының той мәрасиминин ән
гәдим нұмұнасы «Дәдә Горгуд» дастанында олдугча
парлаг верилмишdir. «Байбураның оғлу Бамсы Бейрә-
йин» боюнда бу мәрасимин бутун тәфәрруаты: гадын-
ларын той кечәси кәлинин башына Ығышараг шәнлилек
мочлиси дүзәлтмәләри, той мәчлисисиниң бутун ихтияр-
ларының «байдай» олмасы, той мәчлисисиндәи чалыб-
чағырмаг, кәлиниләрин, гызыларын ойнамасы, икидләрин
ох атмасы вә и. а... экс әдилмишdir, һәтта бурада той-
даки плов газанларының тәсвири белә унудулмамыш-
дыры. Бу адәтләrin, ох атмаг кими мәишәтдә артыг
көннәләрәк ортадан чыхмыш чүз'ийаты истина әли-
ләрсә, галан тәфәрруат инди дә халг ичәрисинде яша-
магдадыр.

Низами өз дөврүндә халг ичәрисинде яшаян бу шән-
лик адатләрини өзүнә мәхсүс бир мәһәрәтлә әсәрләрин-
дә экс этдиришишdir. «Хосров вә Шириң»дә Хосровун
Шириң үчүн чөнзү көндәрмаси вә ону бейүк бир тәнтә-
не илә кәлин кәтирмәсі белә тәсвир әдилir:

**«Шаһ кәлин үчүн әлә бир чөнзү дүзәлтди ки, кей-
ләр онун дәбдәбесиндей хәчалат чекди».**

* „Китаби Дәдә Горгуд“, сән. 66.

Буңу дедикдән соң Низами Хосровун кәлин үчүн көндөрдий әфсанавы һәдийәләри сыйыр. Бунлар миң дәвә, мин ат, мин көзәл кәнизд вә башгаларындан ибәрәттәр. Мараглы бурасыдыр ки, эйни әфсанавы һәдийәләре азачыг тәфавутлә бир аз юхарыда ады чекилән «Байбура оғлу Бамсы Бейрәк» боюнда да раст кәлмәк олур. Бурада да дәли Гачарын өз бачысы үчүн истәдий һәдийәләр тәхминән «Хосров вә Шириң»дә тәсвир олунан һәдийәләре ошшайыр. Дәли Гачар бачысы үчүн Бейрәкдән истәдий шейләри белә анладыр: «Мин бугра кәтирип ки, мая көрмәмиш ола. Мин дәхи айыр кәтирип ки, һеч гысарага ашмамыш ола. Мин дәхи гоюн көрмәмиш гоч кәтирип. Мин дәхи гүргүрсуз-гулгасыз көпәк кәтирип. Мин дәхи бирә кәтирип мәнән!»

Истәнилән һәдийәләр һәм «Дәдә Горгуд»да, һәм дә «Хосров вә Шириң»дә сайча бир-биринин эйни олдуғы кими (мин), кейфийтәчә дә (ат, дәвә) тәхминән эйнидир. Айры-айры дәврүн фикир мәһсүлу олан бу мотивләриң мәнбән эйни халгын адәт вә эн-энсі дейилмидир!

Эйни әфсанавы һадисәләре айры-айры ичтимаи дәврләрин фикир мәһсүлу олан башга Азәrbайҹан нағылларында да мұхтәлиф шәкелләрдә раст кәлмәк олур.

Шириның кәлин кәлмәси демәк олар ки, назырки әрсимиздә белә кечирилән мәрасимин эйнидир. Бу мәрасим Низамидә белә верилмишdir: Шириң үчүн көзәл вә зәнкин базәнмиш миник назырларын. Кәлинләр йол узуну кәлинин башына ногул сапә-сәпә бейүк тәнтәнә илә Шириңи гарышлайылар. («Бүтүн йолу хәзинә сә-пәрәк, инчи сачараг Шириңи йуз назла кәтириләр.»)

Халг арасында инди дә кәлини кәтириләү үчүн оғлан әзинин адамлары бәзәкли алтарла кедир вә әйнила Низамида тәсвир олунан тәнтиңе илә кәлини зәрли хараларла бәзәнмиш миникдә оғлан әвниң кәтириләр. Мараглы бурасыдыр ки, бейүк шаир шаһанә бир тоюн бутун дәбләбесини тәсвир әдәрәкән, эйни мәрасимин халг арасында неча кечирилдийини сөйләмәй дә унұттамыштыр.

«Гәнд әвәзинә кәлиниң башына таза фындыг бойда инчи сәпилирди. Құл ярпаглары әвәзинә онун башына мүшиқ, лә’л вә гызыл сәпилирди».

Бурада шаир Хосрова мәхсус шаһанә той тәсвир этдий үчүн мұбалығәйә кечир вә халг арасында мәрсүм

олан адәти шиширдир. Халг арасында кәлинин башына ногул, ширни, пул вә чичәк сәлмәк, шабаш атмаг адтадир. Низами дейир ки, Шириңин башына бунларын әвәзина зэр, ҹаваһир сапилирди.

Бейүк шаир Азәrbайҹан халг тойларының бир чох инчә тәфәррүатыны да мұхтәлиф васитәләрлә ифадә этимәй ҹальшмыштыр.

Адәтә көрә гыз оғлан әвниң кечәркән анатын «хөйр-ду» вәрмәси вә нәснінәт этмәси ән зәрури дәбdir. Бу чәнәт «Искәндәрнамә»дә Рөвшәнәк кечәркән онун анатының дили илә ифадә әдилмишdir:

Деди Рөвшәнәй севимли ана:
Кедирсән Искәндәр шаһын янына.
Гиймәтли ягутсан Искәндәр учун
Бир инчи кәһәрлә бирләшир бу күн.
Әмриндән ярамаз боюн гачырмаг,
Сәнә бу рум шаһы лайигдир анчаг.

Яхуд той мұнасибәтилә хына яхмаг—«хынахалы» адәти «Хосров вә Шириң»дә белә верилмишdir: Шаһын пәрдәсина яхын олан адамларын әлиндән бир ай той рөнк итәмди. Һәмила, Сәмәнтаңк вә Һумаюн әлләрини хына илә гызартмыштылар.

Бунун кими дә кәлинин өз гардаши тәрәфиндән мұшайәт әдилмәси мәрасиминин сәәдәт фалы олмасы әдеби усул кими «Искәндәрнамә»нин сонунда Изәddинин мәдниңде белә ифадә әдилмишdir:

Белә саф кәлинлә пәрдәни әкәр,
Гардаши тутарса йәгін хош дүшәр.

Азәrbайҹан тойларында умуми шәнлик, чалыб-чагырмаг илә бирликдә бир сырға башга тәфәррүат да вардыр. Бу тәфәррүат сырасына һәр бир азәrbайҹанлының билдийи, көрдүй—енкә, кәрдәк, дуваг, үзэ чыхмаг вә саңра кими истилаһларын ифадә этдий адәтләр дахилдир. Биз бу истилаһларын «Дәдә Горгуд» дастанында да индикси мәнасында ишләндийнә раст кәлирик. Мәсәлән: «Бамсы Бейрәк» дастанында Бейрәк гәflәтән тәгійр-либас әдәрәк өз нишанлысының той мәчлисисе кирир, мәчлисисе «бәйи» Газан хана тә’нә илә мұрачинәт әдәрәк дейир: «Ханым Газан, унум инлә, сөзүм динлә. Элан сабаһ ерин-

дэй дурмушсан. Аф ормана кирмишсэн! Аф говагын буда-
гындан бургалайын кечмишсэн. Чанбачыгын эймиш-
сэн. Ох чыгырын гурмушсан. Адын Қардәк гоймушсан.
Сағда отуран саг бәйлар, солда отуран сол бәйләр...».

Һәмин парчада Бейрәйин назырчаваблыгы мәчлисисин
бәйинә хөш калдийи үчүн «Бу күнкү бәйлийи бунун ол-
сун, гоюн нәрәй кедәрсә кетсин, нейләрсә эләсин»—де-
йн.

Бир аз даһа Бейрәк «бәйлийиндән» истифадә әдәрәк
кәлинин—Башу Чичайин ойнамасыны тәләб әдир. Лә-
кин гадынлар—«Гысырга енкә дерләр бир хатун варды,
она айттылар. Мәр гысырга енкә дур сән ойна, нә би-
лир дәли озан—дедиләр.

Гысырга енкә дурду айтты: Мәр дәли озан әра ва-
ран гыз мәнәм деди, ойнамага башлады».

Той мәрасиминин бутун бу тәффэррүаты Низами әсәр-
ләринде дә эйни шәкилдә тәсвир әдилмишdir.

«Искәндәрнамә»дә Рөвшәнәйин кәлин кәтирилмәсі,
тәсвир әдилиркән дейилир:

Ананы дингләркән о севимли гыз,
Нәядан тәр төкдү, баш әйди ялныз.
Сарай һәрәкәт фикрийлә дурду,
Ай кими гызылдан тахта отурду.
Алдылар падшаһа мәхсус қардәйе,
Нәр тәрәф сарылды ипек пәрдәйе.

«Лейли вә Мәчнүн»да Лейлинин Ибн-Салама верил-
мәсі тәсвир әдилиркән:

О әраб Юсифи, рус кәнчи тездән
Кәлин дувағыны туллады уздән».

Юхарыдан бәри той мәрасимина аид кәтирилән ми-
саллар шубнәсиз, индики тойларда олдуғу кими, мүәй-
йән нағмәләр, маңылар вә башга шифағи халг әдәбий-
яты әсәрләри илә мұшайнат әдиләрмиш. Лакин тәссуф-
ләр этмәк лазымдыр ки, белә әсәрләр, Низами әсәрлә-
ринде өзүнә ер тата билмәшидир. Буна баҳмая-
раг бейүк шаириң айры-айры әсәрләринде тәсвир
әдилән тәффэррүаты алыш, Азәrbайҹан халгының тәхми-
нән о дөврләки адәт вә әнәнәләрини тәсвир әдән «Дәдә
Горгуд» дастанлары вә сонраки Азәrbайҹан нағыллары-

нын мұвағиг мотивләри илә мүгайисә этдикдә вә бүтүн
бунлары исә халг арасында индийәдәк мұһафизә олун-
муш мәрасимлә тутушшурдугла, бунлардаки охшайыш вә
әйнилик белә бир нағтиә чыхармаға имкан верир: Низа-
ми истәр македониялы Искәндәр, истәр Иран шаһзадәси
Рөвшәнәк вә истәрсә әраб гызы Лейли үчүн той әдир-
кән, бу тойлары һәмнин суратләрнин мансуб олдулары
халгларын мұвағиг дөвләрдәки мәрасиминә көр де-
йил, даһа сох өз дөрма Азәrbайҹан халгынын мәрасими-
на көрә ичра этишидир. Бу мұнасабтә дә о, халг адә-
тинин ән яйылмыш нағисәләринден бири олан той мәрас-
имини бутун инчәникләри илә өз әсәринде яратмыш-
дыр.

Яс мәрасими. Халг ичәрисинде сох яйылмыш мәрас-
имләрдан бири дә яс мәрасими вә бу мәрасим заманы
охунан ағыларды. Низами ярадычылығында бу мәрас-
им Фәрнадын, Хосровун, Лейлинин, Искәндәрин, Мә-
һинбанунун, Бәһрамын, Дарапын өлүмү мұнасабтәиә тәсвир әдилмишdir.

Яс мәрасими илә әлагәдар адәтләрдән бири вәсийәт-
dir. Бир сох халгларда олдуғу кими хәстә өлүм гарышы-
сында өзүнүн дүниәви мәсәләләри һағында кәләчәк ва-
рисләрина вәсийәт әдир. Вәсийәт сох ғәдим бир нағи-
са олса да һәр заман онун мәзмуну бир олмамышдыр.
Бу мәзмун айры-айры дөврләrin ичтимаи-сияси вә һүргүл-
мәсәләләринден асылы олараг дәйишилмишdir. Вәсий-
әт мәрасими, адәтән, хәстә өз өлүмүнүң этдикдә ичра
әдилир. Налбуки дамна бир-бирина һүчүм әдән вә сох за-
ман гәфләтән дүшүб өлән көчәриләр арасында, бир гай-
да олараг белә мәрасим үчүн имкан йохду. Кечмишләр-
дә көчәри һәят сүрән ба'зи тайфалар ичәрисинде
(Алар—Ярдымлы району, Бидар—Шамахы району) өз-
дә, йорған-дешәкдә өлмәк һәр киши үчүн бейүк тәһигир
сайылырда. Ислам дини һүргүл ганунларының һәлә дәрән
нүфуз этмәмиш олдуғу бир ичтимаи гәбилә дөврүн тәс-
вир әдән «Дәдә Горгуд» дастанларында биз бу мәраси-
мә ялныз бирчә дафа вә һәм дә даһа сонраки Азәrbai-
ҹан нағылларында тәсвир әдилән мәзмунундан даһа
фәргли бир шажилдә раст кәлирик. «Дәдә Горгуд» даст-
танларында «Духа گоча оғлу дахи Домрулун» боюнда
әзрәніл Домрулун чаныны алмаға назырлашаркән о ар-
вадына белә вәсийәт әдир:

«Йүксәк гара дағларым
 Сәнә яйлаг олсун.
 Союг-союг суларым
 Сәнә ичәт олсун.
 Товла-тovla шаһбаз атларым
 Сәнә миңәт олеун.
 Дәнлий алтун бан эвләрим
 Сәнә көлкә олсун.
 Гатар-гатар дәвәләрим
 Сәнә йүкләт олсун.
 Көзүн кими тутарса,
 Көnlүn кими севэрсә,
 Сән она варкил.
 Ики оғланчығы өйсүз гоймакил».

Бурадаки вәсиййәтин мәзмунундан бир тәрефдән ке-
 чәни маддәр бир тасәррүфат башысынын, иккичи тә-
 рефдән дә дини гайдаларын чох да дәриндан мәһкуму
 олмаян бир адамын өлүм гарышында олдуғу көз габа-
 ғыннадыр.

«Хосров вә Шириң»дә Мәһинбану өмрүнүн кечдийини
 һисс әдерәк Шириң белә вәсиййәт әдир:

«Бир күн ону (Шириң) хәлвәтдә өз янына чағырды,
 хәзинәләрин ачарыны она верди вә деди ки, гоча анат
 сәнин янында өләчәк. Чүнки онун сағламлығы кетмиш
 вә хәстәләнмишdir».

Даранын өләркән Искәндәрдән этдийи үч хәниш вә
 һабелә Искәндәрин вәсиййәти бу мәрасимә һәср әдил-
 мишидир.

Сейләндий кими өлүм әрәфәсіндә вәсиййәт тәхми-
 наң бутун халглара мәхсүс бир һадиса олдуғу налда онун
 ичра олунмаг мәрасими вә бурадаки тәфәррүата айры-
 айры халгларда дөврүн ичтиман-сияси тәләбләрinden
 асылы олараг башга-башга олур. Она көрә дә Низами
 әсәрләrinde экس әдилмиш вәсиййәтин езу йох, онун ифа-
 дә этдийи мәзмун даһа чох мараглыдыр ки, бу мәзмунда
 халг адәтләри вә ән'әнәләри, халг мәшиштән яшадылыш-
 дыр. Бу негтей-наззәрдән Низами Шириң тахта чых-
 масыны адәт вә ганун үзәр дөгрүлтмаг учун Мәһинба-
 нуну сонсуз-өвләдсyz тәсвир әдир вә беләнликә дә әл дә-
 бы үзәр Шириң вәрәсәлик һүругуну газандырыр. Чүнки

халг адәтина көрә сонсуз адамын ән яхын вәрәсәси гар-
 дашы ушағыдыр.

«Дәдә Горгуд» дастанларында сонсузлуг бейүк гәба-
 һэт сыйлыры.

Искәндәр өләркән вәсиййәтинин сонунда дейир:

Мәндән бир چохлары көрмүшдүр нифрәт,
 Зұлм көрәнләр дә йох дейил әлбәт.
 Зұлм әтмишәмсә әффән мәни
 Мән да өлдүрмүшем чох зұлм әдәни.

Искәндәр бу сөзләрлә билдийимиз һалаллашма айни-
 ни ичра әдир ки, буну Низаминин башга гәһрәманла-
 рынын вәсиййәтинде дә көрмәк олур. Һалаллашма чох
 گәдим вә һәтта «Дәдә Горгуд» дастанларында өз ифадә-
 сини тапмыш амилләрдән биридир. «Бусат дәләкөү өл-
 дүрдүй» боюнда Бусат тәһлүкәли дейүшә кириркән
 «бабасынын, анасынын элинни өпдү, һалаллашды, ҳош
 галын дедикдән» сонра сәфәрэ чыхады.

Беләликлә, бейүк шаир Мәһинбанунун, македониялы
 Искәндәрин вәсиййәтindә вә с. дә исламийәт зүһур-
 дан сонра Азәrbайҹанда кек салмыш һалаллашмаг, вар-
 иси тә'йин әтмәк, сон арзулары сөйләмәк кими халгын
 адәтләрини өз әсәрләrinde яшатышдыр. Яс мәрасимини
 башга чәһәтләри дә эйни гайда илә тәсвир әдилмиши-
 дир. Лейлинин анасына этдийи вәсиййәтдә «кәрн»,
 «дәфн» мәрасими, демәк олар ки, бүтүн инчәликләrinе
 гәдәр тәсвир әдилмишидир.

Бу парчада Азәrbайҹан халгы арасында исламий-
 ютин та'сири илә кек салмыш кәфи мәрасими тәсвир
 әдиллир. Арзусуна чатмамыш тызларын табуту тәдәрүк
 әдилән той чөйизләри илә бәзәнир. Кафур, сурмә вә с.
 исә кәфи-дәфи мәрасиминин халг ичәрисинде һамяя
 мә'лум чәһәтләридир. Бунлардан әлавә өлү үчүн яс
 сахламаг, әһсан вермәк дә Низами әсәрләrinde чох
 долгун бир шакилдә тәсвир әдилмишидир. Лейлинин
 өлүмундан сонра анасы гара кейрәк сачыны йолур вә
 «даша тә'сир әдән» яныглы нөһәләр (ағылар) охуяр.
 Бу чур яс сахлама мәрасимине Мәһинбанунун, Искән-
 дәрин, Бәһрамын, Фәрнадын өлүмүндә дә раст кәлмәк
 олур. Һәтта Бәһрамын шаһлығы дөврүндә баш верән
 туралыг вә гәһәтлик илиндә дә ачындан өлмүш бирчә

нэфэр үчүн эйни гайда илэ яс сахланылдығы тәсвир олуңу, бурада да гара көбәрәк матэм тутулур. Яс дөврүндэ эңсан вермак адати Искәндәрин анасына яз-дигы мәктубда да унудулмайыр.

Низами әсәрләrinдә тәсвир әдилән вә ислам дини тәсирини дашиян һәмин бу яс вә эңсан мөрасиминин изләрини бир аз ибтидан шәкилде «Дәдә Горгуд» дастанларында да көрүрүк. «Бамсы Бейрәк боюнда» бу мәсәлә белэ тәсвир әдилүр: «Бейрәйин яланчы өлүм хәбәрини алан едди гыз гардашы ағ чыхардылар, гара доңнадар кейдиләр... Гардаш дейиб ағлашдылар, өкүрүш-дуләр... Бану Чичәк гаралар кейди, ал янағыны дағытды... Галын оғуз бәйләри Бейрәк үчүн эзим яс туттулар, умид үздүүләр»¹. Ең һәмин дастанларының «Ич огуза» дыш оғуз ағ олуб Бейрәк өлдүйүх боюнда Бейрәйин матәми юхарыда көстәрилән гайдада тәсвир әдилүр. Беләликлә, матәм мөрасиминин Низами әсәрләrinдә ислам дини гайдаларына үйғун бир шәкилде верилмиш олдуру нең да тәэччүблү сайыла билмәз. Чүнки юхарыда «Дәдә Горгуд» дастанларындан көтирилән сәнәләр яс мөрасиминнен ислам дини гайдалары үзәр, Низамидән даһа әввәл халг арасында кечирилдийни көстәрир.

Бурада эн дәйәрли чәһәт элә бурасыдыр ки, Низами Искәндәри эски юнан адати, Мәчинуу, Лейлинни эс-ки бутпәрәст әрәб гайдасы үзәр дейил, онларын һамысыны өз дөврүндә Азәrbайҹан халгы арасында ичра әдилән адат үзәр дәфи әтмиш вә онларын яс мөрасимини дә эйни гайда илә тәсвир әтмишdir. Беләликлә дә бейүк шаир өзүнә мұасир халг мәишәтини өз әсәрләrinдә яшатышдыр.

Бейүк шаирин әсәрләrinдә халгын тәсәррүфатдаки мөвсүм ишләри, овчулуг, түркәчара, үзәрrik, юху йозмаг, оюн, чалғы вә саира кими бир чох мәишәт тәфәрүаты; габ-гачагдан тутмуш емәкләrin, шәрбәтләrin; ширниләrin адлары вә бир чох башга чәһәтләр әкә әдилмишdir.

Көтирилән нүмүнәләр бейүк шаирин Азәrbайҹан халгын мәишәтини бутун тәфәрруатилә тәрәnnүм әтмиш олдуғуну нүмайиш этдирир. Чох эңтимал ки, бу адат вә эн'әнәләrin чоху бу вә я башга шәкил-

дә айры халгларда да вардыр. Лакин мәишәт инчәлиң-йәрини эшиitmәk, я китабда охумаг йолу илэ бу гәдәр дәриндән мәнимсәйәрәк севә-сөә там бир инандырычылыгыла тәрәnnүм әтмәк ағыла батан иш дәйилдир. Догма халгын ичәрисинде бейүмүш, онун бүтүн мәрасимләрини, адат вә эн'әнәләрини билавасита көрмүш, онларда шәхсән иштирак әтмиш бейүк Низами ялныз кениш һәят мұшәнидәләри сәйәсindә бу гәдәр инча, тыймәтли әсәрләр ярада биләрди.

¹ .Китаби Дәдә Горгуд*, сәh. 55.